

עלייתם ונפילתם של

יפי הנפש:

קריאה בשיח לוחמים

ובעדויות שוברים שתיקה

עודד נעמן

המחלקה לפילוסופיה, אוניברסיטת הרווארד

שפירא, אברהם (עורך), [1967] 1970. שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות, תל-אביב: קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית. שוברים שתיקה, 2005. שוברים שתיקה – קובץ עדויות מס' 1, ירושלים: שוברים שתיקה.

השקר הראשון התגלה באוטובוס. עלינו זה אחר זה עם היקרא שמנו. האוטובוס נסע כמה מאות מטרים, מרחק שהחיילים המשרתים במחנה הקבע חוצים יום בכוחות עצמם. המחשבה שהאוטובוס הסיע אותנו מעמדת הקליטה בבסיס תל-השומר לעמדת החיול בבסיס תל-השומר כדי לחסוך מאתנו את נטל ההליכה לא התקבלה על הדעת לנוכח נטלי העתיד שצה"ל התכוון

גרם להם לרצות שוב להיות זוג הורים, לעמוד שם כמו כל זוגות ההורים ולנופף יחד לבנם כשהוא הופך חייל. שקרים, פוליטיים ואישיים, נותנים יד זה לזה.

*

באוקטובר 1967 יצאה לאור המהדורה הראשונה של *שיח לוחמים: פרקי הקשבה והתבוננות*, קובץ שעיקרו תמלילי שיחות שערכו חברי התנועה הקיבוצית בינם לבינם לאחר שחזרו מ"מלחמת ששת הימים". היוזמים והעורכים העיקריים של הקובץ היו אברהם שפירא ועמוס עוז. מוקי צור, יריב בן-אהרון, גיורא מוסינזון, דוד אלון, אבא קובנר, רחל הלפרין, אביעזר יערי ואחרים היו גם חברים בצוות שעמל על הנחיית הראיונות והקלטתם. קטעים שנבחרו מתוך שלושים שיחות עם 140 משתתפים תומללו ונערכו כדי להיכלל בקובץ שיצא לאור. הספר הפך בן-לילה לרב מכר. אישי ציבור מרכזיים כמו גולדה מאיר, אלי ויזל, דן בן-אמוץ, חיים גורי ורבים אחרים שיבחו את הספר ואת הדור המתגלם בו. הספר הפך למסמך מכוון שעדכן והגדיר מחדש את האידיאל-טיפוס הישראלי.¹

עשרים ושבע שנים אחר כך, ביוני 2004, יזמה והפיקה קבוצה של חיילים שהשתחררו מגדוד 50 של חטיבת הנח"ל תערוכה של תצלומים שצילמו במהלך שירותם הצבאי בעיר חברון בשיאה של אינתיפאדת אל-אקצה. את התערוכה פקדו מבקרים רבים,

שלא לחסוך מאתנו. באוטובוס לא נסענו ממקום למקום; נסענו מסמל לסמל. התיישבנו באוטובוס כשעודנו "ילדים" וירדנו מהאוטובוס כ"טובי בנינו". במהלך נסיעה זו החלפנו הוריי ואני תפקידים — אם בעבר הם, בתפקיד הוריי, היו אמורים לגונן עליי, הילד, עם תום הנסיעה בתל-השומר אני, מטובי בנינו, הייתי אמור לגונן עליהם. אך אף על פי שתפקידי ומעמדי השתנו מקצה אל קצה, כשירדתי מהאוטובוס הייתי מן הסתם אותו האדם שעלה עליו.

גם השקר השני התגלה באוטובוס. חיכיתי לאוטובוס כמו כולם. לאחר שהגיע התחילו לקרוא בשמותינו. קראו בשמי, נישקתי, חיבקתי, עליתי לאוטובוס והתיישבתי. מבעד לזוגיות השמנונית של חלון האוטובוס ראיתי את הוריי מנופפים לי לשלום. הם עמדו זה לצד זה. כמה חודשים קודם לכן הם התגרשו. לרוב השתדלו להימנע מלהתראות, אך למרות זאת, הסכימו שניהם, חשוב היה ששניהם יהיו אתי בבקו"ם. מכל הדברים שיכלו להעמיד אותם זה לצד זה, כמו שהיו פעם וכמו שהיו אמורים להמשיך ולהיות, נראָה שרק גיוסי לצבא נחל הצלחה. במקום לשמוח על המאמצים שהשקיעו לרגל גיוסי לצה"ל ועל האי-נוחות הרבה שהסכימו לסבול; במקום לשמוח על ההזדמנות שניתנה לי לראות אותם שוב זה לצד זה, כמו פעם — במקום לשמוח, ריחמתי עליהם. אך הדברים חזרו למסלולם. חזרתי לחופשה ראשונה שבוע לאחר הגיוס ונפגשתי עם כל אחד מהם בנפרד. מכל הדברים שהיו חשובים להם ולנו, למשפחה שלנו, מכל אלו, רק גיוסי לצבא ההגנה לישראל

¹ לדיון בהשפעה של *שיח לוחמים* על השיח הציבורי בישראל ועל קבוצות פוליטיות כמו "אומץ לסרב" ו"יש גבול" ראו Katriel 2004, 71–112.

האמביוולנטי של הצבא בחברה הישראלית. הצבא נועד להגן על החברה הישראלית וככזה הוא כפוף למדינה הישראלית, אך החיילים הם המגזר היקר ביותר לחברה הישראלית – הם “טובי בניה”. הילדים, מושא דאגות ההורים, שההגנה עליהם היא בגדר צורך ביולוגי, הם המגנים על החברה, על ההורים. עם גיוסם הם חדלים באחת להיות “ילדים” והופכים ל“טובי בנינו”. הקשר המשפחתי וחילוף התפקידים הפתאומי בין מגן למוגן – חילוף שכמו חושף את ה“ילדים” לתסביך נטישה ואת ה“הורים” לרגשות אשם – מסבירים את הכוח הדיאלקטי הגלום בפניית הלוחמים לחברה.

עמדת המוצא המשותפת למיזמים של “שיח לוחמים” ו“שוברים שתיקה” מסבירה מדוע יש לקולם של הלוחמים מקום מרכזי בדיון הציבורי הישראלי, אך היא אינה מסבירה מדוע הלוחמים מרגישים צורך להשמיע את קולם. מקריאה בטקסטים עולה שהפער בין ההיכרות האישית עם מה שאירע בעת שירותם בצה“ל לבין ההתייחסות לאירועים אלו בדיון הציבורי הישראלי הוא מניע המשותף לפועלם של היוזמים והמארגנים של “שיח לוחמים” ושל “שוברים שתיקה”.² החיילות היתה אמורה להכתירם כיקירי החברה, אך עם חזרתם אל החברה שממנה באו, הם גילו שמה שהם חוו כמהותי לחוויה הצה“לית (וככזו, גם

ובעקבות תשומת הלב שזכתה לה נוסד ארגון “שוברים שתיקה”, שפועלו העיקרי הוא איסוף עדויות של חיילים ששירתו בשטחים הכבושים באינתיפאדה השנייה. אנשי “שוברים שתיקה” שירתו בגדוד 50 של חטיבת הנח“ל, אשר חייליו הם בני קיבוצים ופעילי תנועות נוער שחונכו על ברכי שיח לוחמים. שוברים שתיקה – קובץ עדויות מס' 1, קובץ העדויות הראשון שהפיק הארגון, יצא לאור באוגוסט 2004. קל להצביע על הבדלים מכריעים בין שני הטקסטים והנסיבות שבהן נוצרו. אך על אף הנסיבות ההיסטוריות השונות; על אף ההבדלים בין צבא הנלחם במלחמה מול צבא אויב לבין צבא העסוק בשליטה באוכלוסייה אזרחית כבושה; על אף ההבדלים באופי הפעילות הצבאית ובאופי החוויות האישיות של שתי הקבוצות; על אף הפער הדורי בין דור הדוברים בשיח הלוחמים לדור החיילים המעידים בקובץ של “שוברים שתיקה”, פער שמתבטא גם בשפה המדוברת וגם בהשקפות העולם המקובלות בכל אחת משתי הקבוצות – על אף כל אלו, שיח לוחמים ושוברים שתיקה חולקים עמדת מוצא ציבורית משותפת ומניע משותף. הדוברים – לוחמים שחזרו מן הקרב – התאספו לספר לחברה שבשמה נלחמו דבר מה שלא ידעה ואשר כרוך במשימה שהטילה עליהם. עמדה זו שואבת את כוחה וחיבתה ממעמדו

² ז'אן נורטון קרו, שלחם במלחמת העולם הראשונה, הוא דוגמה מובהקת לתגובה זו של חיילים להדרתם מההיסטוריה הרשמית של המלחמה שבה לחמו. אחרי מלחמת העולם הראשונה אסף קרו 300 ספרים של עדויות חיילים אשר יצאו לאור בצרפתית והרכיב מתוכם, בדקדוק מרבי, את קורות שירותם הצבאי של המחברים. הוא עשה זאת כדי לבחון את מהימנות העדים, להטיל בה ספק או לאשר אותה. הוא ראה בניסונו שלו במלחמה אמת מידה למהימנות עדויותיהם של חיילים אחרים. ההיסטוריונים ג'יי וינטר ואנטואן פרוסט כותבים: “עבודתו של נורטון קרו היא ניסיון נואש משהו של אדם שהודר מן ההיסטוריה הרשמית להשמיע את קולו ולהשיג הכרה מאוחרת בתפקיד החיילים במלחמה, שאחרי הכול הם, והם בלבד, לחמו בה” (Winter and Prost 2005, 14).

המצפון ועל המוסר", הן דוגמאות לכותרות מהסוג הראשון; "אתה פוחד עד הכדור הראשון", "הלך שם משחק כדורים רציני", "הייתי מסרב למלא פקודה כזו בכל תנאי", הן דוגמאות לכותרות מהסוג השני.

בדבר העורכים המופיע בסוף הקובץ נכתב: "אנחנו מתכוונים למסור הד נאמן לא רק לתוכן [של השיחות], אלא גם לאווירתן" (שיח לוחמים, עמ' 283). נראה כי לעורכי הקובץ, אף שהיו אנשי ספרות, היה חשוב שלא ייתפס כיצירה ספרותית אלא כמסמך תיעודי. אך נראה שבאותה המידה היה חשוב להם ליצוק במסמך ערך ספרותי. קביעה זו נתמכת בעיקר בבחירה של עורכי הקובץ לכלול בו מגוון רחב של סוגות: קטעי תיאור והוטים שנכתבו במיוחד לקובץ, קטעי דעה וסירה, תמלילי שיחות, קטעים שכתבו תלמידים בבית ספר, הספדים שכתבו הורים לילדיהם וכן הלאה.

המשימה הכפולה — להציע מסמך תיעודי מהימן שגלום בו גם ערך אמנותי — ניכרת לא רק בבחירת החומרים אלא גם באופן עריכתם, בעיקר בעריכת תמלילי השיחות. הנה דוגמה לאופן שבו כפילות זו מתבטאת בעריכת הלשונית של תמלילי השיחות:

לפני המלחמה הכינו אותנו להרוגים אך לא חשבנו שאלו יהיו החברים הכי טובים בפלוגה. אני אומר פֶּאָר שפחדתי. בכך הייתי שונה מהרבה חברים — כי ידעתי שיהיו הרוגים. הייתי מדוכא. הרגשתי שהחברים יפלו. מ"מ שלי נפל. אני רואה אותו קורא: "תן לי כדור, אני — — — אותם".³

(הישראלית) שלהם, נעדר מהשיח הישראלי. המתח בלתי נסבל מבחינתם: הם חשים ניכור מצד החברה הישראלית משום שזו אינה מכירה בהם ובאנשים שנהיו, אך בו בזמן הם חשים שהם חלק בלתי נפרד מאותה חברה שמתוכה ולמענה הפכו למי שהם. הם יוצאים אפוא לתקן שגיאה אפיסטמית: הם רוצים להחדיר אל השיח הציבורי הישראלי משהו מהמציאות שלהם — משהו שלכאורה לפחות הוא ראשוני יותר מדעות ומעמדות פוליטיות.

אל מול הרקע המשותף ל"שיח לוחמים" ול"שוברים שתיקה", תעסוק הרשימה בהבדלים בין שני המיזמים. כדי לגרום לשיח הציבורי לאמץ את דרכי המבע והתיאור שלה, כל אחת מקבוצות החיילים בוחרת בטקטיקה שונה. דווקא על ידי בחינת ההבדלים בין שיח לוחמים לשוברים שתיקה, ייחשף הקשר ההדוק ביניהם.

א. מבנה, סוגות ושיקולי העורכים

מלבד תמלילי השיחות, שהם עיקר הקובץ, שיח לוחמים מאגד גם מכתבים פרטיים, הספדים, ציורים, קטעים מתוך עלוני קיבוצים, רשימות ושירים. הקובץ כולו עשוי תשעה שערים: "כך זה התחיל", "רוח הלחימה", "מול המוות", "בכף הקלע", "דור עם דור", "בבית", "שכול", "ירושלים" ו"לקראת הימים הבאים".

כמו שערי הספר, השיחות המופיעות בקובץ ערוכות על פי נושאים. לכל שיחה ניתנה כותרת המתארת את נושא השיחה או הלקוחה מדברי אחד המשתתפים בשיחה: "עקרונות בסערת הקרב", "טעם החיים וריח המוות", "על

³ שיח לוחמים, "הרגשת שהחבר'ה מוכנים ללכת לכל דבר שיקרה — משיחה בגבעת־חיים (איחוד)", עמ' 73.

למשל, לפי אלון גן, עורכי הספר ייחסו לאחד המשתתפים את הדברים האלה: "והיתה מן התפרקות כזאת... התפרקות לא נורמלית... ממש..."⁵, אף שלמעשה אמר: "התפרקות שגבלה ממש באכזריות... אני יודע שמ"כ אחד... איזה זקן בן ארבעים הרים את הידיים — אז הוא תקע לו צרור בבטן... היתה מן התפרקות כזאת... רימונים בכל הבתים... סתם לשרוף בתים... איזו מן התפרקות כזאת" (שם). ייתכן שסילוף תוכן הדברים הוא המשכה הישיר של השמטת הקללה. נדמה שזה וגם זה חולקים אותו מניע — שימור תחושת הקרבה מצד הקוראים.

אך האם עורכי *שיח לוחמים* ראו בהשמטת מילים "גסות" ובסילוף הנאמר בשיחות ויתור שיש להסכיך עמו כדי לסבר את אוזני הקוראים, או שלדידם תיעוד המלחמה, כמו תיעוד השיחות על אודותיה, לא היו אלא אמצעים ששאבו את ערכם ממטרה חשובה מהם? תיעוד מהימן וערך אמנותי-ספרותי הם מדדים שאינם רגישים — לא באופן ישיר לפחות — לתגובת הקוראים. כיוון שניכר כי תגובת הקוראים חשובה לעורכי הקובץ, אפשר שהשיקול העיקרי שהנחה אותם היה כרוך בהשפעה על

בקטע קצר זה אפשר לזהות מידה של חוסר עקביות בסדר העדיפויות של העורכים. פעם החליטו העורכים לשמר את ביטוי הסלנג "פאָר" ופעם החליטו להשמיט מילה גסה או קללה; פעמים אמינות התיעוד עומדת בראש מעייניהם, ופעמים נראה ששיקול אסתטי גובר על השיקול התיעודי.

בסיום "דבר העורכים" נכתב: "תקוותנו שמגע של רוח ברוח, בדומה לזה ששרה בשיחות, יתקדם גם בין המשיחים בקובץ זה ובין ציבורי הקוראים שעומדים אצלנו נפגשים עתה בכתב" (שם, עמ' 289; ההדגשה שלי). הרצון ליצור תחושת אינטימיות וקרבה בין בני ובנות השיח לבין עצמם ובינם לבין הקוראים יכול להסביר את הנאמנות המהוססת של העורכים למשימת התיעוד: כדי "להיפגש" עם הקוראים על העורכים להיזהר מלהרתיע את קהל הקוראים ולהימנע משימוש בשפה גסה או מהצגת דברים בוטים יתר על המידה. ההחלטה לזהות את המשתתפים בשיחות בשמם הפרטי בלבד היא ביטוי נוסף לאותו המאמץ ליצור אינטימיות. הצגה זו של שיקוליהם של עורכי *שיח לוחמים* יכולה להסביר מדוע חלקים מהשיחות הושמטו, שוננו או סולפו (גן 2002, 117).⁴

⁴ בעבודת הדוקטורט שלו משווה אלון גן את תמלילי השיחות המקוריים, כפי שמצאם בארכיון האישי של אברהם שפירא, עם גרסתם הערוכה, כפי שהופיעה בקובץ שיצא לאור. גן מביא דוגמאות רבות למקרים שבהם, במילותיו של גן, "עידנו" העורכים את עדויות החיילים, "עירפלו" ו"עמעמו" אותן (גן 2002, 116). כמו כן ישנם תיאורים פלסטיים ש"הושמטו" (שם, 117) ו"תיאורים קשים של פשעי מלחמה" שהוחלפו בשלוש נקודות. נוסף על אלו ישנה "סטריליזציה של ניסוחים" (שם). לפי גן, במקום אחד בלבד הרחיקו העורכים לכת ויצרו "הבדלי גרסאות מהותיים בין הספר לתמליל!" (שם, 118). אני משתמש במילה "סילוף" כדי לכלול את כל אותם השינויים, השמטות, עידונים, ערפולים, עמעומים וסטריליזציות. המשותף לכל אלו הוא החלטתם המודעת של העורכים לייצג את תוכן הדברים או את כוונת הדובר או הדוברת באופן שאינו נאמן לאמת. הדברים פורסמו גם אצל תום שגב (2005).

⁵ *שיח לוחמים*, "האופי וחשבון הנפש, משיחה בגבעת-חיים (איחוד)", עמ' 112.

משתתפי *שיח לוחמים* בשמותיהם הפרטיים, אלא באמצעי הגנה מפני תביעה משפטית ומפני סנקציות חברתיות, אמצעי המאפשר לחיילים להתראיין. תסיון המרואיינים מוטח בקוראים – ב"חברה הישראלית" – כהפגנה של ריחוק. לעומת שאיפתם של עורכי *שיח לוחמים* "להיפגש" עם קוראיהם, נראה שעורכי *שוברים שתיקה* שואפים להתנער מתפקיד "הבנים" ולהרחיק מעליהם את החיבוק האבהי של הדיון הציבורי.

הבדל נוסף בין שני הקבצים גלום במתכונת העדויות: דברי הלוחמים ב*שיח לוחמים* מובאים במסגרת רב-שיח, ואילו ב*שוברים שתיקה* הדברים נאמרים במסגרת דו-שיח בין מרואיין למראיין. יתרה מזאת, המראיין בעדויות *שוברים שתיקה* אינו מזהה כלל, והוא נוכח רק בשאלותיו הקצרות, המודפסות בגופן מודגש כדי לאפשר לקורא להבדיל בין דבריו לבין דברי המרואיין.

הראיונות הרבים שתומללו חולקו לקטעים שסדר הופעתם בקובץ שונה מסדר הופעתם בריאיון ואינו מאפשר לקורא לחבר את קטעי העדות הקצרים לעדות הארוכה שמתוכה נלקחו. בחירה זו של העורכים מצטרפת לאנונימיות המופגנת של הדוברים ויוצרת האחדה של הדוברים למעין דמות מופשטת של "חייל בשטחים". במובן זה, תסיון השמות איננו רק אמצעי הגנה ואינו רק אמצעי הרחקה, אלא הוא תורם גם לייצוגיות שאנשי "שוברים שתיקה" חותרים אליה.

לעומת *שיח לוחמים*, שניכר בו הניסיון להקפיד על שפה רהוטה ומעודנת, נראה שעורכי *שוברים שתיקה* מאמצים את השפה הדלה והעילגת. הנה כמה דוגמאות לכך:

קהל הקוראים. במילים אחרות, ייתכן שלפני השיקול התיעודי והשיקול הספרותי-אסתטי, העדיפו עורכי *שיח לוחמים* השפעה מסוימת של הטקסט על קוראיהם. ייתכן ששאיפתם העיקרית של העורכים היתה "לחנך" את קוראיהם. אם כך, נראה כי לדידם של עורכי *שיח לוחמים* הקרבה לקוראים וגם התיעוד המהימן אינם חשובים בפני עצמם, אלא רק במידה שהם משרתים את שאיפתם החינוכית.

*

קובץ העדויות של ארגון "שוברים שתיקה" כולל קטעים קצרים מתוך ראיונות ארוכים שערכו חברי הארגון עם חיילים וכן עדויות שכתבו חיילים בעצמם והן מובאות בקובץ כפי שנכתבו במקור, ללא עריכה לשונית. לעומת *שיח לוחמים*, בקובץ *שוברים שתיקה* סוגת העדות היא הסוגה היחידה שמופיעה בו. אין בקובץ ראיונות שלמים, והדוברים בקובץ אינם מזהים כלל. בראש כל עדות מופיעים השדות הבאים: שם, דרגה, יחידה, מקום התקרית ותאריך. בשדה הראשון, שם העד, מופיעות בכל העדויות כוכביות שמסמנות לקורא כי שם המרואיין חסוי. השדות האחרים פעמים מלאים ופעמים מסומנים בכוכביות. לעומת תחושת הקרבה המאפיינת את אזכור המשתתפים בשם הפרטי ב*שיח לוחמים*, בקובץ *שוברים שתיקה* העורכים מסמנים לקורא, באמצעות הכוכביות, כי הם עושים מאמצים לטשטש את זהות המרואיינים. בצדה הפנימי של הכריכה השחורה של חוברת *שוברים שתיקה* נדפס משפט אחד בלבד: "פרטיהם האישיים של מוסרי העדויות הושמטו על מנת לא לאפשר את זיהויים". אין מדובר בהיפוך הזיהוי החברי של

עליהם. יש להדגיש כי גם עורכי שיח לוחמים נדרשו לשפת הדיבור של בני ובנות השיח, אך עשו זאת רק ככל שדיבור זה שירת את שאיפתו החינוכית של הטקסט.

ב. מעמדות בתוך קהילות הלוחמים גם בשיח לוחמים וגם בשוכרים שתיקה מנחי השיחות, המראיינים, באים מתוך קהל המרואיינים/המשתתפים שאת קולם הם רוצים להשמיע. מאפיין זה חשוב להבנת שני המיזמים ועיצובם והוא מהותי לניסיון לבטא ולייצג "דור". השותפות הדורית של המראיינים והמרואיינים אמורה לאפשר פתיחות אשר מתקיימת רק במסגרת השפה הדורית. יתרה מזאת, ערפול הגבולות וערעור על חלוקת הסמכות שבין מרואיין למראיין נועדו להגביר את תחושת האותנטיות, את אמינות התיעוד הבלתי אמצעי. כביכול, רק בתנאים אלו יכול להיחשף "השיח הפנימי" של הלוחמים; רק כאשר נציגי החברה והמדינה "יוצאים מהחדר", הלוחמים יכולים "לדבר דוגרי". במקצת השיחות בשיח לוחמים המראיינים מציגים שאלה ומציעים לה תשובה משלהם, כחלק מבני השיח. במקרים אחרים השיחה מתנהלת מעצמה ולא ברור אם אחד המשתתפים אמור להנחות אותה. התפקיד הכפול של מראיינים/מרואיינים מתבטא גם בניסוח השאלות או בהעלאת נושאי השיחה בגוף ראשון רבים: "יריב: ננסה להיזכר יחד מתי התחילה המלחמה לגבי כל אחד מאיתנו";⁶ "שלומית: הדור שלנו לא ידע עוד באופן ממשי מהי מלחמה. הרי במבצע סיני היינו כמעט ילדים. ובאמת, איך היתה אצלכם

אז בשביל שהם יעשו את זה, עשינו פעולה שזה היה רעיון של אחד המ"מים (שוכרים שתיקה, עמ' 6).

היה מקרה אחד שהיינו בסיוור בגל"ב אני וחבר שלי מהפלח"יק, נהג מילואימניק ומ"כ, שהוא היה ידוע באלימות שלו, זאת אומרת הוא כמה פעמים דפק מכות והייתה פעם אחת שהוא קצת דפק מכות למישהו שניסה לעבור ונתן לו כמה אגרופים ככה (שם, עמ' 9).

פעם אחת אני יודע כן על משהו. היה יזומה. עוד תופעה, אני קופץ כאילו. ראו שלא יורים. אז בהתחלה... אני מדבר איתך על 4 חודשים. זה טוחן ת'ראש — שלוש שלוש. בעיקר שלוש שלוש. היינו מבקשים שש שש; אמרו לא — שלוש שלוש, זה מתאים עכשיו קצת. באמת: שלוש שלוש. שלוש שעות שינה שלוש שעות מלאה. פשוט, כל הזמן, או שומר או ישן — כבר לא רואים בעיניים אפילו (שם, עמ' 11).

עילגות הדיבור מבססת את החזות האותנטית של העדות. כאשר העילגות מביאה לידי כך שהקורא אינו מבין את דברי העד, דיבורו של העד מחליף את תוכן דבריו והופך למושא העיקרי של מלאכת התיעוד. יותר משהטקסט העילג מתעד את המתרחש בשטחים, הוא מתעד את דיבורם של חיילים על אודות המתרחש בשטחים. לפיכך, בשוכרים שתיקה מתועדים הן העדים עצמם והן הדברים שהעדים מספרים

⁶ שם, "לגבי התחילה המלחמה... — משיחה בגבעת השלושה", עמ' 25.

כמו מנחי קבוצות גמילה שבעצמם נגמלו מהתמכרות, נדמה שאנשי ארגון "שוכרים שתיקה" מראיינים כדי לאפשר למרואיינים להצטרף לקבוצת ה"מראיינים". העדות היא מעין גשר שמי שעובר אותו זוכה ביכולת להוליך עליו אחרים. אם כן, תפקידו העיקרי של המראיין הוא לשאול ולהנחות את העד. החיילים שמיוצגים על ידי דמות ה"חייל בשטחים" שמייצר הטקסט של *שוכרים שתיקה* נחלקים לחיילים ש"סיפרו" וחיילים ש"טרם סיפרו". חלוקה זו יוצרת היררכיה פנימית בקרב אנשי "שוכרים שתיקה".

נוסף על כך, חלוקה פנימית זו מבטאת את הפן הכמו-קתולי של *שוכרים שתיקה*, פן אשר נעדר משיח *לוחמים*. העדות, הווידוי, הם הרגע שבו החייל נפרד ממי שהיה, ממי שעשה וממי שראה את הדברים שהחייל מספר עליהם. פיצול הדובר אינו דורש הטחת אשם או ביקורת מפורשת. דווקא התיאור שאינו מציע צידוק ואינו מטיל אחריות, התיאור הסתמי והיומיומי, הנקי מפרשנות של המעשים שעשו,⁷ הוא שעומד ביסוד ההתנכרות ל"עצמי" הקודם המתואר. התיאור הנקי הוא גם העומד ביסוד ההתנכרות לחברה שמתוכה ולמענה עשה ה"עצמי" הקודם את מעשיו. נטישת ההצדקה לפעולות ההן, הוויתור על ההצטדקות, הם הכפתור שאנשי "שוכרים שתיקה" לוחצים עליו כדי להיפלט מתוך האנשים שהיו. המראיינים

ההסתגלות לרעיון הזה שאין ברירה — ותהיה מלחמה?⁷

אך העריכה המוקפדת והכותרות הפרוגרמטיות של *שיח לוחמים*, ואתן גם ההשמטה והסילוף המפורשים והחבויים, מצביעים על היררכיה נסתרת המבחינה בין צוות עורכי הקובץ ובין המשתתפים בו. כפי שראינו, הנאמנות למבעם ולדבריהם של משתתפי הקובץ לא היתה המטרה העיקרית ששמו לעצמם העורכים. בהכפיפם את המהימנות של תיעוד דברי המשתתפים לשיקולים חינוכיים, הבדילו עורכי הקובץ את עצמם מן המשתתפים בו. אם עורכי הקובץ רואים עצמם "מחנכים", במשתתפים הם רואים "תמים", שלעתים משיבים תשובות שגויות ולעתים מתנסחים באופן לא הולם, ועל כן יש לתקן את דבריהם. התנסחותם החוזרת ונשנית של מנחי השיחות ועורכי הקובץ בגוף ראשון רבים מסווה את הפער בין מי שעושה שימוש בטקסט — העורכים — לבין מי שהטקסט עושה בו שימוש — המשתתפים.

בקובץ העדויות *שוכרים שתיקה* ההיררכיה הפנימית גלויה יותר. המראיינים הם חיילים שהעידו, שסיפרו, ותפקידם כמראיינים הוא לאפשר לחיילים כמותם "לספר". הפער בין המרואיין למראיין בעדויות *שוכרים שתיקה* — פער שנעדר לכאורה משיח *לוחמים* — מתמצה בחוויית העדות עצמה. בתכונה זו של עדויות *שוכרים שתיקה* מתגלם מוטיב ה"תיקון" —

7 שם, "כוננות דריכות דאגה לבית — משיחה במשמר השרון", עמ' 27.

8 בכנס שהתקיים במכון ון ליר בירושלים ב-17 באוגוסט 2004 תיאר אבישי מרגלית את עדויות *שוכרים שתיקה* כ"נקיות" מ"הקיטש המוסרי" שמאפיין לדבריו את *שיח לוחמים* (את הקלטת הווידאו של הכנס אפשר למצוא באתר האינטרנט של מכון ון ליר, <http://www.vanleer.org.il/heb/videoShow.asp?id=22>). נראה שכמו בהקשר הנוכחי, מרגלית משתמש בתואר "נקי" כדי להדגיש את חשיבותו של התיאור הסתמי, שאינו מייפה את האכזריות על-ידי הפיכתה לטרגית ומיתולוגית.

ונכנסנו לבית המלון. שעות ההפוגה בין קרב לקרב נותנות לך מצב של השתחררות מהמתח וכשאתה נכנס לבית מטופח, מסביב קצת הרס – ומולך צמח בעציץ, רוצה לצמוח ואתה רואה שהוא מתחיל לקמול. ואתה עובר על-ידו פעם אחת, פעם שנייה – ואתה חושב: האם גם הצמח הזה ייהרס עם כל מה שנהרס מסביב? – – – זאת התלבטות של רגעים. ואז הזיקה שיש לך, פרי החינוך והאווירה בבית עושה את שלה באותם רגעים. מצאנו כוסות קטנות, רצנו הלוך וחזור והשקינו את העציץ.¹⁰

בקטע מייצג זה טבוע סימן ההיכר של שיח לוחמים. לא על המלחמה מסופר בסיפור הזה, לא על הקרב, וגם לא על העציץ; הסיפור הוא עלינו: "אנחנו" אל מול המלחמה, הקרב והעציץ. כפי ששיח לוחמים מתעניין באבל יותר מאשר באנשים שעל אובדנם מתאבלים, כך הוא מתעניין ברגש המוסרי יותר משהוא מתעניין בתוכנו או באירועים ובמעשים שמעוררים אותו. שיחות הלוחמים נסבות על החוויה הסובייקטיבית המשותפת אשר משלבת על פי רוב אמונה בצדקת המלחמה, באופן הלחימה ובגדולת הניצחון, עם עצב על מוות וסבל שהם חלק בלתי נפרד מהמלחמה. אהרון, למשל, מספר על חייל שברח:

כל כוח האש שהיה אצלנו היה מופנה

ממעטים לדבר – הם כבשו זה מכבר עמדה נוחה, יחסית, שממנה הם יכולים להשקיף על ה"חייל בשטחים" ולהבין אותו בלי להישטף בסחף הרגשות הניכר בדברי העדים שעמם הם משוחחים.⁹

ג. תארים, פעלים והחוליה החסרה

עוד הבדל בין שיח לוחמים לשוברים שתיקה כרוך בנושאים שדברי הלוחמים נסבים עליהם. בשיח לוחמים נסבו השיחות על נושאים ושאלות לדיון: הגעגועים והחרדה ל"בית"; האם נשמר ערך טוהר הנשק בקרב; האם היתה שנאה לאויב; המפגש עם אוכלוסייה אזרחית והשליטה עליה; הקשר לשואה; היחס לשטחים שנכבשו במלחמה; היחס לירושלים; המפגש עם המוות; גילויי מוסר במלחמה. בשיח לוחמים המשתתפים מתארים את מחשבותיהם, דעותיהם ורגשותיהם, ולשם כך הם מביאים מדי פעם בפעם דוגמאות מאירועים שהיו מעורבים בהם. הנה דוגמה לתיאור אירוע אופייני מתוך שיחה בשיח לוחמים:

אחר כך כשכבר היינו בעיר העתיקה, חששנו מהתקפת נגד. ישבנו בעמדות על החומה, היינו בבית חולים נוצרי הצמוד לחומה. כשהיתה הפוגה לכמה שעות יצאנו מהחומה, חיפשנו מקום בו נוכל קצת לשטוף את עצמנו מהפיח המעורב באבק, מהדם.

⁹ באופן טבעי, בחוברות המאחרות של ארגון "שוברים שתיקה" – חוברות שנערכו בידי אותם העורכים שערכו את הקובץ הראשון – ניכר עוד יותר ריחוקם של העורכים מעמדת החייל המעיד. השוו את קובץ עדויות מס' 1 הנסקר כאן עם קובץ העדויות של חיילים מחברון (שוברים שתיקה 2008).

¹⁰ שיח לוחמים, "מסביב הרס – ומולך צמח בעציץ... שיחה במשמר השרון", עמ' 238.

לא ניתן כלל להיכנס לוויכוח עם אנשים שלא השתתפו במלחמה. אז זהו... אי־אפשר להצדיק או להאשים מישהו שירה או לא ירה.¹³

המשתתפים בשיח הלוחמים עומדים המומים אל מול הרוע הרב שהיה חלק מהותי מהניצחון במלחמה, ניצחון שהיה "טוב" ו"צודק". לדידם, צדקת הדרך וגדולת הניצחון במלחמה וגם התחושות הקשות שהמלחמה עוררה בהם דרות יחד בכפיפה אחת. שמואל, אחד המשתתפים בשיחה בעין־חרוד, מתאר התלבטות דומה לזו שמתאר יגאל בעדות לעיל ואומר: "ובאמת יש אצלי סתירה עם החינוך שקיבלתי נגד ההרג, מגיע רגע כזה שאתה בעצם לא יודע מה נכון פה".¹⁴ בתגובה אומר אילן:

הנקודה החיובית כאן היא עצם המומנט שאדם מתחיל לחשוב. הטיפוסים שלנו, לא יודעים כל־כך להתלבט בבעיות של טוב – לא טוב, צודק – לא צודק, מותר – אסור. כי במסגרת החיים שלנו, אנחנו בדרך־כלל לא אנשים שמתעמקים כל־כך בבעיות הכרוכות בחיטוט נפש. חבל שזה שיך דווקא לנושא כזה, אבל טוב שזה מניע אנשים להתלבט בפנים. כי אדם שאין לו עולם פנימי משלו, שאינו מסוגל להתדיין עם עצמו... לדוגמה: עכשיו החברה, בעקבות סיפורים, ניתוח בעיות וגם שיחה כזאת,

לעבר החייל הזה, והוא היה חייל... וזה היה ברור... והוא רצה לברוח. וזה היה מוצדק לדעתי שיירו עליו. הכדורים שרקו והוא המשיך לרוץ. בסוף הוא ברח. אז קשה לי להגיד שהיה לי איזה מוסר כליות בגלל החינוך שקיבלתי שהיה אותו חינוך שקיבלו חגי ולוטן. אבל שמחתי שהוא התחמק.¹¹

צבי מתאר את חוסר הרצון להרוג: "היינו צוות סיור, בין הכוחות הראשונים. ראינו ג'יפ מצרי בורח וטנק היורה עליו. היה מוצדק מאוד לפתוח עליו באש. ובכל־זאת, המשפט הראשון שאמרתי לאנשים שעל־ידי היה: 'מה המשוגע הזה יורה? מה הוא יורה? הם לא יורים עלינו!'"¹²

עניינן של השיחות, כפי שהן מתועדות בטקסט, אינו המוות והסבל, אלא תחושות הלוחמים לנוכח המוות והסבל, העובדה שהיו מצערים אך ראויים ובעיקר המורכבות הכרוכה במעשים שהם בעת ובעונה אחת מצערים וראויים. דוגמה לכך אפשר למצוא בדבריו של יגאל:

היה לפעמים צורך לפגוע בחיילים מצריים כדי שלא יפתיעו אותנו אחר־כך. כמובן, איני מתכוון לחייל הבא בידיים מורמות. הגבול מטושטש מאוד. אינך מתייעץ עם אף אחד במקרה כזה. כל מה שיחדירו לך לראש – כל זה לא עומד בשום יחס למה שאתה מרגיש כאשר אתה משתתף במלחמה, קנה־המידה משתנה. בנושא זה

11 שם, "לא היה לי מוסר כליות כשיריתי – אבל שמחתי שהוא התחמק, שיחה בקיבוץ יפעת", עמ' 11.
 12 שם, "על המצפון ועל המוסר – שיחה בגבעת־השלושה", עמ' 125.
 13 שם, עמ' 127–128.
 14 שם, "לא חשבתי כלל על מלחמה – שיחה בעין־חרוד (איחוד־מאוחד)", עמ' 41.

זו, דרך הטקסט של *שיח לוחמים*, אל לב הממסד הישראלי.

ההשמטה, השינוי ואף הסילוף של התמלילים, לצד הנאמנות לתיאור כאבים ומצוקות שחוו במלחמה המשתתפים בשיח *לוחמים*, משרתים כולם את ביסוס מעמדה של דמות הלוחם ההומני בשיח הישראלי. החברה הישראלית קיבלה את הלוחם ההומני בתרועות מפני שהוא מוסיף נדבך ללוחם המסורתי, המסוגר והנחרץ, בלי לגרוע מגבורתו ומחוסנו. בשביל אנשי שיח *לוחמים*, הגאווה על כיבוש הכותל באה יד ביד עם ההצהרה שהחיים קדושים יותר ממקומות קדושים; הרחמים על החיילים המצרים ההולכים במדבר בלי מים מלווים באזהרה כי אותם החיילים פתחו לאחר מכן באש על חיילי צה"ל. המורכבות הנפשית מצדיקה גם את נוכחותן של סתירות מוסריות.

*

לעומת המשתתפים בשיח *לוחמים*, החיילים המעידים בשוברים שתיקה מדווחים בעיקר על אירועים שהיו עדים להם או שהשתתפו בהם, ולא על מחשבות ותחושות שעלו בהם לנוכח אירועים אלו. באופן גס אפשר לומר שהמשתתפים בשיח *לוחמים* משתמשים בשמות תואר, ואילו המעידים בשוברים שתיקה משתמשים בפעלים. אמנם ישנן עדויות מספר אשר עוסקות בחוויית השגרה בשטחים ובהשפעתה הרגשית על החיילים הדוברים, אך עדויות אלו שואבות את הצדקתן מההסבר שהן

מרגישים את עצמם קצת, ושואלים אם כן בסדר או לא בסדר.¹⁵

התגובה של אילן לדבריו של שמואל מבטאת את תגובתם של אנשי שיח *לוחמים* לגילוי הרע המוסרי בלבו של הניצחון הצודק והטוב. אנשי שיח *לוחמים* מגלים "טוב" נוסף, הישג נוסף למלחמה: טוב להתלבט בשאלות מוסריות, טוב לחוש את עומק המורכבות המוסרית. לפני המלחמה "הטיפוסים שלנו" לא ידעו להתחבט בשאלות מוסר ואחרי המלחמה הם יודעים. ובסופו של עניין, ההתחבטות המוסרית היא בעלת ערך משום שהיא מאפשרת להם "להרגיש את עצמם". הצורך "להרגיש את עצמם" הוא גם הצורך לפרוץ בשיח הישראלי דרך למה שהם, אנשי שיח *לוחמים*, רואים כחוויות מעצבות, בעיקר להתחבטות המוסרית ולהתמודדות עם המוות. חוויות אלו הן חוויות מכוננות מבחינתם והם רוצים לעשותן חלק מהשיח הישראלי, ובפרט חלק מאידיאל הלוחם הישראלי: "לפי דעתי ההבדל בין חייל לבין לוחם, בין השאר, זה בדין וחשבון שהוא, הלוחם, מוסר לעצמו על מעשיו".¹⁶ ייתכן ששאיפתם החינוכית של עורכי שיח *לוחמים* היתה למסד את דמות הלוחם ההומני – הלוחם שמוסיף על ערך הגבורה את ערך ההתחבטות המוסרית והרגשנות. אף שאפשר למצוא את דמות הלוחם ההומני כבר בסיפוריו הנודעים של ס' יזהר – סיפורים כמו "הרבת חזעה" ו"השבו" – חוויות מלחמת ששת הימים הן שיצרו את כוח המשיכה ששאב דמות

15 ; שם; ההדגשה במקור.

16 ; שם, "אלף צורות מוסר – משיחה במשמר השרון", עמ' 145.

קטעי עדות כאלו, המתארים אירועים שיש בהם מידות שונות של אלימות או השפלה מצד הדוברים או חבריהם, אך אינם מציינים בפירוש את עמדת הדובר כלפי האירוע המתואר, ניתנים לפרשנויות שונות. הם יכולים להיקרא כוידוי מחד גיסא או כסיפור הווי מאידך גיסא, וקשה להכריע איזה מהפירושים נאמן יותר לכוונת החייל. היעדר התיאור הסובייקטיבי מערפל את עמדתו המוסרית והרגשית של החייל הדובר: האם חש מנוכר למעשים שהוא מתאר, או שמא הוא מתגאה בהם? הדובר, ששמו נותר עלום, שאחידות עדותו נגדעה בידי העורכים שערכבו קטעי עדות מראיונות שונים, אף אינו מתקם בעיני רוחם של הקוראים לדמות קולקטיבית של "חייל בשטחים" משום שלא ברור אם הוא "בעד" או "נגד" המעשה המתואר. האם הוא מתחרט עליו או מתהדר בו? ומדוע בכלל עשה מה שעשה? החוויות והתחושות של הדוברים אשר מתוארות מדי פעם בפעם מקלות על הקוראים את המצוקה הזו:

שם: ***** דרגה: סמ"ר יחידה: נח"ל, 931 מקום התקרית: חברון תאריך: הפיגוע בציר המתפללים
 התמונה הראשונה שאני זוכר מציר המתפללים זו תמונה נוראה של תסכול ודמעות וכעס של... הגופות של המחבלים, אז היינו בחרסינה, והגופות של שלושת המחבלים, עד שייקחו אותם לאבו כביר, היו אצלנו באחד האוהלים בפלוגה. והתמונה הראשונה שאני זוכר אחרי ציר המתפללים, אחרי שנגמר האספקט המבצעי, זה פשוט אנשים עומדים על הגופות, בועטים בהן, יורקים. זו התמונה הראשונה שאני זוכר. וכולם עושים את זה?

מציעות לפעולות החיילים בשגרה ובאירועים מיוחדים. לרוב, כאשר העדים נדרשים לחוויות סובייקטיביות, הם עושים זאת כדי לתאר את המציאות האובייקטיבית שהיו חלק ממנה. הנה שתי דוגמאות של קטעי עדות אופייניים, שעיקרם האירוע ולא האופן שבו החייל חווה אותו:

שם: ***** דרגה: סמ"ר יחידה: *****
 מקום התקרית: רמאללה, חומת מגן
 במהלך ירידה משמירה באחד הבתים שפנו לחלוטין מיושביהם (לא זוכר לאן שלחו את האזרחים) עליתי לקומה העליונה (השמירה הייתה בכניסה לבניין ואנחנו ישבנו בקומה החמישית). עצרתי בקומה השלישית כדי לחרבן (ידעתי שהשירותים בקומה שלנו סתומים) ולאחר שסיימתי שמתי לב שאין נייר טואלט אז ניגבתי עם הבגדים שהיו בסל הכביסה ועם הווילון של האמבטיה (שוכרים שתיקה, עמ' 4).

שם: ***** דרגה: סמ"ר יחידה: *****
 מקום התקרית: קלקיליה, חומת מגן
 במהלך סריקת אמל"ח בבתי מגורים בעיר קלקיליה אני וחייל נוסף שהיה בן זוגי לסריקה הובלנו תושב ערבי לחדר צדדי, פקדנו עליו לעמוד על ברכיו, קשרנו את ידיו ועיניו, הצמדנו קנה לראשו ופקדנו עליו לספר האם יש נשק בבית (לא היה מידע מודיעיני כלשהו על הימצאותם של כלי נשק). לאחר ששתק דרכת את הנשק ליד האוזן שלו ושמתי --- על הראש ושוב הצמדתי את הקנה לראשו. הבחור פרץ בכי. אח"כ שחררנו אותו ועזבנו את הבית (שם, עמ' 21).

תיאורי המקרים המזעזעים, הדגשת אטימותם הרגשית של העדים המספרים והשפה הדלה והעילגת – כל אלו הופכים את *שוכרים שתיקה* לטקסט שחותר תחת דמות הלוחם ההומני שמיסד *שיח לוחמים*. להתחבטות המוסרית, וגם לגבורה, אין מקום בדברי החיילים המעידים ב*שוכרים שתיקה*. אם מתוארות בו התחבטויות נוסח *שיח לוחמים*, ההקשר מאיר אותן באור אנכרוניסטי: כוח דבריו של עד המספר כי סירב לקבל מחברו נרגילה שנבזזה מבית של פלסטינים קורס לעומת עשרות סיפורים על התעללויות והשפלות שרבים מהדוברים הסכינו עמן (שם, עמ' 19).

עורכי *שוכרים שתיקה* "מתריעים מפני השחתה שאין ממנה דרך חזרה", כפי שכתבו על השער האחורי של הקובץ. לפיכך, הטקסט אינו מאפשר לקורא להיאחז בדמות "הלוחם ההומני" שמיסדו עורכי *שיח לוחמים*. ב*שוכרים שתיקה* "הלוחם ההומני" מתחלף ב"חייל בשטחים". "הלוחם ההומני" הוא דמות שסתירות מוסריות הוסיפו לה עומק; ה"חייל בשטחים" הוא אישיות שאותן הסתירות הביסו, הוא הגרסה המסואבת של "הלוחם ההומני" של *שיח לוחמים*. החוליה המקשרת, מבחינה סיבתית ומבחינה הסברית, בין שתי הדמויות ובין שני הדורות, היא משימת הכיבוש המוטלת על חיילי צה"ל מאז תום מלחמת ששת הימים ועד היום. ב*שיח לוחמים* שוחחו על ראשית הכיבוש; ב*שוכרים שתיקה* משמיעים את קולם של מי שנוצרו מתוך שגרת הכיבוש.

אילו שמרה דמות הלוחם ההומני על מעמדה בשיח הישראלי, היתה הכרה בקשר בין משימת הכיבוש המוטלת על צה"ל לבין כישלונם של אנשי "שיח לוחמים" להעמיד דור המשך יכולה לשמש מניע לסיום הכיבוש. אך נראה שיותר

זה לא כולם, זה לא... אני לא יכול להגיד שיש איזה סיטואציה... אחת מיני רבות. זו פשוט סיטואציה נוראה של כעס ויגון. זו סיטואציה מאוד מיוחדת, מאוד קשה לראות, של חברה שיוורקים על גופות ובוועטים בהן. זה שלושה מחבלים שהרגו עכשיו את החברים שלהם, אז אתה לא יכול להגיד שאתה לא... (שם, עמ' 5).

חוויותיו הסובייקטיביות של החייל המעיד מוצגות ב*שוכרים שתיקה* רק אם יש בהן כדי להסביר את פעולותיו ואת פעולות חבריו. בקטע שלעיל החוויה הסובייקטיבית מתוארת ומסבירה את התנהגות החיילים, אך היא אינה נושא הסיפור. אף שהעדויות מסבירה אילו תחושות הביאו את החיילים להתעלל בגופות המחבלים, לא ברור לקורא כיצד עליו לשפוט את מעשי החיילים. לעומת *שיח לוחמים*, אף שעדות זו אינה מכריעה כיצד יש לשפוט את החיילים, היא גם אינה מציעה לקורא להרפות משיפוט החיילים ולשבח את ההתחבטות של החייל המעיד.

אם נחזור ונעיין בקטע השיחה שהושמט מתמלילי *שיח לוחמים* וצוטט לעיל – הקטע שבו אחד המשתתפים מתאר ירי ב"זקן בן ארבעים" ש"הרים ידיים" – נגלה כי מדובר בקטע עדות שמאפיין דווקא את *שוכרים שתיקה*. במובן זה, לעורכי הקבצים עניין הפוך. עורכי *שיח לוחמים* נמנעו מלהכניס לקובץ קטעים העלולים להציג את משתתפי השיחות באור מזעזע: הקוראים אמורים לאמץ אל חיקם את משתתפי *שיח לוחמים*, לא לדחות אותם מעליהם. מנקודת מבטם של עורכי *שוכרים שתיקה* נראה לעומת זאת שניכור וריחוק הם התוצאה הרצויה.

משההכרה בהשפעתו השלילית של הכיבוש על אתוס הלוחם הישראלי ההומני מקרבת את סופו של הכיבוש, היא מזרזת את פרפורי הגסיסה של אותו האתוס. קובצי העדויות של ארגון "שוברים שתיקה" מסמנים את המאבק הניטש בחלל שהשאירו המשתתפים בשיח הלוחמים לאחר שירדו מנכסיהם הממסדיים. זהו מאבק בין הקטבים המוסריים שעורכי שיח לוחמים שאפו – ולזמן מה אף הצליחו – לאחד: בין אלו הרואים בהפיכתם של חיילי צה"ל ל"חיילי שטחים" תופעה שיש להפסיק אותה לבין אלו שרואים בה מחיר מוסרי סביר או עובדה חסרת חשיבות מוסרית. אלו המתעקשים להמשיך ולשחזר את טקס הגיוס בבקו"ם ואתו את שאר הטקסים שאפיינו את הלוחמים ההומניים שהיינו, מסרבים לראות נכוחה שהמשפחה ההיא של "שיח לוחמים" התפרקה זה מכבר, ושעליהם לקבל הכרעות מוסריות שבלעדיהן לא יוכלו להמשיך ולהיות אדונים לגורלם.

ביבליוגרפיה

- גן, אלון, 2002. "השיח שגווע? 'תרבות השיחים' כניסיון לגיבוש זהות מייחדת לדור השני בקיבוצים", עבודת דוקטור, הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין, בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג, אוניברסיטת תל-אביב.
- שגב, תום, 2005. 1967 והארץ שינתה את פניה, ירושלים: כתר.
- שוברים שתיקה, 2008. עדויות חיילים מחברון, 2007–2005, ירושלים: שוברים שתיקה.
- Katriel, Tamar, 2004. *Dialogic Moments: From Soul Talks to Talk Radio in Israeli Culture*, Detroit: Wayne State University Press.
- Winter, Jay, and Antoine Prost, 2005. *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge: Cambridge University Press. ■